

ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆԱՄՆԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.

ՄԵԾ ԵՂՋԻՒՐԱԻՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ

Ընտանի կենդանիները ապրում և բաղմանում են մարդու ձեռքի տակ, նորա հսկողութեան ներքոյ: Ներկայումս գոյութիւն ունին մինչև 50 տեսակ զանազան ընտանի կենդանիներ: Մի կողմ թողնելով միւս տեսակները, այստեղ կաշխատենք նկարագրել միմիայն ամենակարեւորներից երկրագործի յոյս և անբաժան ընկեր՝ խոշոր եղջիւրաւոր անասունների կեանքը իւր ըստ կողմերով:

Նախնական մարդը ընտանի անասունների հետ այնպէս չէր վարւում, ինչպէս այժմ: Նա պաշտպանում էր իր անասուններին միմիայն արտաքին թշնամիների յարձակումներից, քաղցից և պատսպարում վատ եղանակներից, իսկ այժմ մարդը իբրև սեփականատէր, ուշք է դարձնում նոյն իսկ ամենաչնչին երեւոյթների վերայ: Ներկայումս մարդը ընտրութիւն է անում ընտանի անասունների մէջ, վատերը ջոկում է և աշխատում ոչնչացնել, իսկ սերունդը բաղմացնելու համար ընտրում է ամենաառողջ և ընտիր տեսակները, մի քանիսի համար նշանակում է մի տեսակ կեր, միւսների համար մի այլ տեսակ, մի ձաղին մի կերպ է խնամում, միւսին մի ուրիշ կերպ և այլն. մի խօսքով ներկայումս կամենում է ընտանի անասուններից մի արհեստանոց կամ գործարան կազմել, որտեղից կարողանայ ստանալ իւր ուղածին պէս այս կամ այն օգտակար բերքը, արդիւնքը:

Ժամանակի ընթացքում մարդուս գէպի իւր անասուններն ունեցած վերաբերմունքը զգալի կերպով փոխուեց. նորա պատճառը գլխաւորապէս աղբաբնակութեան խիստ բաղմանալն էր, երբ մնունդի մեծ կարիք զգալով, աշխատեց օգտուել ընտանի անասուններից:

Մարդիկ ընտանի անասուններ պահում են երկու նպատակով. կամ իրենց այս կամ այն պահանջներին գոհացում տալու և կամ բաղմացնելու համար: Շատ անգամ միևնոյն կենդանին

յիշեալ երկու նպատակներն համար էլ կարող է ծառայել, այսինքն կարելի է և աշխատեցնել, ինչպէս այդ կամենում է ինքը տաւարատէրը և միևնոյն ժամանակ սերունդ բաղմացնել:

Նոշոր եղջիւրաւոր անասուններից մարդ կարող է օգտուիլ զանազան միջոցներով. կամ իբրև շարժող ոյժ, այսինքն իբրև բեռնակիր կամ լծկան և կամ ինչպէս վերեն ասացինք, կարող է ստանալ այս կամ այն կարևոր արդիւնքը: Առաջին նպատակի համար գործադրուող կենդանին կոչւում է աբխասաւոր, իսկ երկրորդը՝ արդիւնաբեր: Մեղանում, հայերիս մէջ, մեծ եղջիւրաւոր անասուններից իբրև աշխատաւոր ճանաչուած է եղը, դոմէշը: Կան նաև այնպիսի երկրներ, ուր կովերին և մատակներին (քածեր) ևս լծում են թեթև բեռ քաշելու համար, բայց այս լաւ բան չէ, որովհետև որքան ուղում է թեթև լինի աշխատանքը, այնուամենայնիւ նրանց կաթը կպակասի, նրանք ֆիզիքապէս կտկարանան և շատ ուրիշ վնասներ կյառաջանան: Արդիւնաբեր անասունների մէջ կան այնպիսիները, որոնց տուած արդիւնքը միմիայն միսն է. նշանակում է այդպիսիները կենդանութեան ժամանակ հազիւ թէ որ և է օգուտ կարողանան տալ. մինչդեռ կան այնպիսիները, որոնք իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքում տալիս են մարդուն այս կամ այն բերքը՝ կաթ, իւղ, պանիր և այլն: Բացի այս բերքերից, երկրագործը, իւր արտերը կանոնաւոր մշակելու, պարարտացնելու համար, պարտաւոր է ընտանի անասուններ պահել՝ նրանցից ողջ ստանալու համար, թէպէտ շատ անգամ անուղղակի կերպով ստացուած այդ գանձը մեր գիւղացիները բացի վառելու համար արար պատրաստելուց, ուրիշ ոչ մի բանի չեն գործածում:

Նոշոր եղջիւրաւոր անասունները բաղմատեսակ են լինում: Այդ տեսակներն յառաջացնող պատճառները շատ շատ են, որոնցից գլխաւորը տարբեր տեսակի եղջիւրաւոր անասունների զուգաւորութիւնն է: Փոփոխութիւն յառաջացնելու մէջ պակաս գեր չեն խաղում նաև զանազան երկրների կլիման, սնունդը և պահպանութեան եղանակը: Տեսակների զանազանութիւնը շատ պարզ նկատուում է հէնց նոյն իսկ նոցա մարմնի կազմուածքի տարբեր ձևից ու մեծութիւնից, տուած կաթի թէ քանակութեամբ և թէ յատկութեամբ տարբեր լինելուց և նոյնպէս մարմնի ծանրութիւնից: Կան 10—50 լի. ծանրութեամբ կովեր:

Թէպէտ հայերն ևս, մանաւանդ Կովկասում, շատ տեսակ խոշոր եղջիւրաւոր անասուններ են պահում, բայց ընդհանրապէս նոցա մէջ ամենից շատ տարածուածը հատարակ տեսակն է, որ շատ զիմացկուն է. այդ երևում է նրանից, որ շատ անգամ

նորա ամբողջ օրերով ցրտի տակ են մնում և պառկում նոյն իսկ սառած դեմնի վերայ առանց փռուածքի, որը հալչում է նոցա մարմնի տաքութեան ազդեցութիւնից և յետոյ մինչև ծնկները խրում դորա մէջ: Այսպիսի պայմաններում կենդանին ոչ միայն դեռ շարունակում է ապրել, այլ նաև բաղմանում և կաթ է տալիս: Եթէ մեր գիւղերում տարածուած այդ եղջիւրաւոր անասուններին լաւ կերակրեն և բարեյաջող պայմանների մէջ դնեն, շատ կարճ ժամանակուայ մէջ նոցա տուած թէ կաթի քանակութիւնը և թէ մարմնի քաշը կբարձրանայ. մանաւանդ եթէ մեր այդ հասարակ կովերը դուգաւորուեն ընտիր, ազնիւ ցեղի ցուլերի հետ, բացի վերոյիշեալ օգուտներից, կստացուի նաև լաւ սերունդ: Բայց որպէս զի սերունդը բոլորովին բարեփոխուի, ազնուանայ, որպէս զի ապագայում խիստ կաթնոտ կովեր, լաւ աշխատող եղներ ստացուի, պէտք է որ կովն (մայրը) ևս ընտիր տեսակից լինի:

Յուլ. Լաւ և ազնիւ ցեղի խոշոր եղջիւրաւոր անասուններ ունենալու համար, պէտք է պահել ազնիւ և ընտիր տեսակի ցուլ, որովհետև կենդանիները իրենց յատկութիւնների մեծ մասը հօրից են ստանում և ուրեմն պէտք է ցուլը լաւ պահուի, կանոնաւոր սնունդ ստանայ, որ կարողանայ տարեկան 70—100 ազնիւ սերունդ յառաջացնել: Կրկնում ենք, որ ցուլը պէտք է անպատճառ յառաջացած լինի լաւ, առողջ և ուժեղ սերունդից, որպէս զի իւր ի ծնէ ստացած, ժառանգած լաւ յատկութիւնները ճշտութեամբ կարողանայ հաղորդել յաջորդ սերունդին և այդպիսով ծնունդները ազնուանան: Յուլը պէտք է լինի աւելի խոշոր, յաղթանդամ, ուժեղ, զեղեցիկ կաղմուածքով, կարճ գլխով, լայն ճակատով, երկար և մազոտ ականջներով, սև, ուղիղ և երկար եղջիւրներով, մեծ, պայծառ և սև աչքերով և սրամիտ ու կատաղի նայուածքով. դունչը պէտք է լինի մեծ, քիթը կարճ և ուղիղ, վիզը լայն և հաստ, ուժեղ և խիտ մկաններով. բունը երկար, կուրծքը և որովայնը լայն, թիկունքի (մէջքի) ստորին մասը պնդակաղմ, սրունքը մեծ և մոտ, պոչը երկայն և մազոտ, մանաւանդ ծայրը և ամբողջ մարմնը կարմրադոյն. առաջին ոտները աւելի ուժեղ պէտք է լինին և ունենան լայն և ամուր յօդեր. յետին ոտներն ևս պէտք է ամուր կաղմութիւն ունենան և լաւ դասաւորուած լինին, քայլերն արագ և ազատ, համարձակ:

Եթէ ցուլը մանր տեսակիցն է, խոշոր չէ, մինչև երկու տարեկան հասակը չպէտք է թողնել կովերի մէջ. մինչդեռ խոշոր տեսակի ցուլը ծնուելուց $1\frac{1}{2}$ տարի յետոյ կարելի է: Երբեք

չպէտք է ցուլին վաղ թողնել նախիր կովերի հետ, որովհետեւ վաղ մերձաւորութիւնը օգտակար չէ կարող լինել։ Խիստ մատաղ անասուններէց սովորաբար մանր սերունդ է յառաջանում։ Մերձաւորութեամբ համար ամենայարմար և լաւ հասակը համարուում է երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ տարիները, որից յետոյ կենդանին թուլանում է և անօր է դառնում։

Ամէն մի անասնատիրոջ պարտականութիւնն է աշխատել իւր անասունները աղնուացնել, որի համար, կրկնում ենք, պէտք է ունենալ ընտիր ցուլեր։ Ահա այս նպատակն աչքի առաջ ունենալով գիւղացիներից մի քանիսը միասին կամ ամէն մի գիւղական հասարակութիւն կարող է որոշ գումար փող վեր գալով գիւղատնտեսի կամ անասնապահութիւնից լաւ հասկացող մէկի ձեռքով կամ խորհրդով մէկ կամ մի քանի, նայած կարիքին, ազնիւ ցեղի պատկանող ցուլեր գնել։ Գնելու կամ տանը եղած հորթերից ցուլեր հասցնելու համար պէտք է ուշադրութիւն դարձնել, որ նոքա համապատասխան լինին իւրեանց ապագայ կոշմանը, որի համար կարեւոր է միշտ աչքի առաջ ունենալ վերելում յիշուած կանոնները, որոնց մէջ ամենից կարեւորն այն է, որ հորթը ազնիւ ցեղից, այն է լաւ ցուլից և կովից յառաջացած լինի։

Կով. Ամէն մի կովատէր մի որոշ նպատակ ունի և պէտք է աշխատի անպատճառ իւր այդ նպատակին հասնելու։ Նպատակը կարող է լինել կովից միմիայն կաթ ստանալը (մանաւանդ, երբ կաթը լաւ գնով է վաճառւում) և կամ իւղ, պանիր պատրաստելը, երկիրը մշակելու համար աշխատաւոր եղ հասցնելը, իբրեւ մօացու՝ եղ, կով գիրացնելը, սերունդ յառաջացնելու կամ ծախելու համար հորթեր մեծացնելը և այլն։ Բայց որպէս զի ամէն մի կով օգտակար, արդիւնաւոր և վերջապէս նպատակայարմար լինի, պէտք է որ, բացի ցուլից, ինչպէս վերեն յիշեցինք, նա ևս յառաջացած լինի ազնիւ ցեղից, որպէս զի կարողանայ ոչ միայն արդիւնաւոր լինել իւր տիրոջ համար, այլ և, որ ամենագրելիստորն է և էականը, առողջ, ուժեղ և ընտիր սերունդ յառաջացնել։ Լաւ կովերի մարմնի ձեւը և ցեղական արտաքին առանձնայատկութիւնները հետեւեալներն են. կենդանու մարմնի մասերի ներգաշնակութիւնը, այսինքն առաջին մասը՝ կուրծքը, միջին մասը՝ որովայնը և յետին մասը՝ գաւակը պէտք է երկարութեամբ միմեանց հաւասար լինեն, գլուխը պէտք է լինի երկար, ականջներն ևս երկար, եղջիւրները բարակ, քնքոյշ և ուղիղ, աչքերը մեծ-մեծ և արտայայտիչ, վիզը երկար և բարակ, թիակներն աւելի բարակ քան ցուլինը և ունենան բաւականին

դօրեղ մկաններ. կուրծքը պէտք է լինի լայն և տակառած, այսինքն առաջևի կողմից մինչև որովայնի կէս մասը պէտք է աստիճանաբար ուռած, բարձրացած լինի, իսկ այնտեղից մինչև անուկները նոյն աստիճանաւորութեամբ ցածրացած. մէջքը պէտք է լինի ուղիղ, բունը երկար և լայնածաւալ, դաւակը լայն և բարձր, պոչը կանոնաւոր, բարակ. կաշին քնքոյշ և նուրբ մաղերով ծածկուած. ամբողջ կազմուածքը քնքոյշ պէտք է լինի. ոտները բաւականին բարակ, լայն և լաւ կանոնաւորուած յօդերով: Բացի այդ ընդհանուր յաճախ խաբուսիկ նշաններից, կաթնոտ կովերը պէտք է ունենան երկար և լայն, մերկ և քնքոյշ մանրիկ մաղերով ծածկուած ստինք (կուրծ), որ կթելուց առաջ ձգուած, ուռած է լինում, իսկ կթելուց յետոյ լծած, թարշամած: Շօշափելիս ստինքը պէտք է ճարպոտ երևայ: Վերջապէս շատ դէպքերում կաթնոտ լինելու ամենալաւ նշանն է համարւում «կարի հայելին» (молочное зеркало)¹⁾: Ինչպէս ստինքի՝ նոյնպէս և ամբողջ մարմնի վերայի մաղերը ուղղուած են լինում դէպի ներքև, բայց ստինքի, շէքի և անուկների մէջ եղած ծալքերի վերայի մաղերը ուղղուած են լինում միշտ դէպի վերև. այնտեղ, ուր այդ մաղերը հանդիպում են դէպի ցած ուղղուած մաղերին, ստացւում է մի երկդ, որը շրջապատում է մի տարածութիւն, որ կոչւում է «կարի հայելի»: Որքան մեծ լինի հայելին, այնքան աւելի կաթնոտ կլինի կովը: Բայց պէտք է ասել, որ այս դէպքում ևս բացառութիւն է լինում: Կովի կաթնոտութեան ամենալաւ շրջանը 4-8 տարեկան հասակն է, շատ քիչ դէպքերում միայն մինչև 10 տարեկան:

Այս բոլոր նշանները այնքան էլ հաստատուն փաստ չեն եղած, որոնք կովի կաթնոտութեան. ամենից լաւ և դիւրին միջոց համարւում է ուղղակի կովին կթելը:

Ամէն մի կովատէր պէտք է առաջնորդուի այն սկզբունքով, որ լաւ է պահել մի հատ լաւ, ազնիւ ցեղի պատկանող խոշոր կաթնոտ կով, որ տալիս է տարեկան մօտաւորապէս 250 վեդրօ կաթ, քան երկու հասարակը, որ միասին կարող են տալ միայն 250 վեդրօ:

Իսկապէս լաւ կաթնոտ կովը նա է, որ տարեկան տալիս է իւր մարմնի քաշից հինգ անգամ աւելի կաթ: Սովորաբար ընդունուած է, որ լաւ կովը երկու գրուանքայ խոտից և կամ նոյնչափ աննդարար նիւթեր պարունակող մի ուրիշ կերից պատրաստւում է մի գրուանքայ կաթ:

1) Գեոնի եղանակով:

Սովորաբար ծնելու օրից մի քանի ժամանակ յետոյ (ճիշտը որսշելը դժուար է) կովի կաթը սկսում է պակասել, որովհետև մօտաւորապէս երկրորդ, երրորդ ամիսներում կովը նորից յղանում է: Առհասարակ յղի մնալուց յետոյ կան կովեր, որոնց կաթը աստիճանաբար է պակասում, կան կովեր, որոնց կաթը արագ կերպով և կան այնպիսիները, որոնց կաթը հէնց ուղղակի յղանալուց յետոյ անմիջապէս դադարում է: Եթէ կովը յղացած չէ, բայց սկսել է պակասեցնել իւր կաթը, այդ նշան է նրա գիրանալու, նա այլ ևս առատ կաթ չի տայ, հետևապէս և նրան պէտք է համարել անպէտքացած:

Պէտք է միանգամ ընդ միշտ կանոն դարձնել, որ մանր տեսակի երկու տարեկանից և խոշոր տեսակի 1½ տարեկանից փոքր երկնջը երբէք ցուլի չդան:

Գիւղացիները և առհասարակ եղջիւրաւոր անասունների աէրերը չպէտք է անարգել կերպով թողնեն կովը կամ երկնջը ամէն մի պատահական ցուլի մօտ, այլ նախ պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն, որ ցուլը բացի աղնիւ ցեղի պատկանելուց, իւր արտաքին ձևով և յատկութեամբ (իւր ցեղին յատուկ) աւելի նման լինի աճեցման համար իրենց ընտրած երկնջին: Խիստ ընտրութիւն պէտք է անել նաև երկնջների մէջ և այդ նպատակի համար ընտրել պէտք է այնպիսիները, որոնք աչքի են ընկնում վերեւում յիշուած մարմնի արտաքին ձևերով և ցեղական առանձնայատկութիւններով:

Եզ. Վաղ հասակում (մինչև 1/2 տարեկան հասակը) եղնեւրին ներքինացնում են, կռտում են, որպէս զի երբ նա երկու տարեկան լինի՝ աշխատեցնեն: Այս հասակից փոքր եղին չպէտք է աշխատեցնել, որովհետև մեծանալուն շատ արդելք կարող է լինել: Շատ տեղերում եզը աւելի ձեռնտու է աշխատութեան համար, քան ձին. սորա պատճառները հետևեալներն են. ա) եզ պահել, խնամելը աւելի հեշտ է. բ) եզի գինը համեմատաբար ձիուց աւելի արժան է, սանձի և այլ սարքերի ծախք չունի. գ) եղներեց աւելի մեծ քանակութեամբ աղը է ստացւում և այդ աղըով կարելի է պարարտացնել ամենայն տեսակ հող, մինչդեռ ձիու աղըը մի քանի տեսակ հողերի համար մնասակար է ճանաչուած. դ) եզը մանր աշխատութեան աւելի դիմացող է և համբերող. նա աւելի քիչ է վնասւում, աւելի քիչ հիւանդութեանց ենթակայ է, քան ձին. ե) աշխատութեան համար անպէտք ճանաչած եղներին կարելի է դարձեալ մեծ գնով վաճառել, միայն թէ հարկաւոր է առաջուց լաւ կերակրել, գիրացնել,

որով վատ աշխատաւոր կենդանուց կատարուի լաւ մտացու եղ:

Լաւ և ընտիր աշխատաւոր եղը պէտք է ունենայ երկար և ծանր դլուխ, մոտ և չափաւոր երկարութեամբ վիզ, բարձր արցակ (ճակատի քանքիւլ), լաւ զարգացած կուրծք. առհասարակ կրծոսկրը ողնաշարից սրբան ցած լինի ընկած և կամ որքան խորը լինի կուրծքը, այնքան մեծ կլինի այն տարածութիւնը, ուր թոքերն են տեղաւորուած և այնքան աւելի եղը պէտքա-
կան կլինի աշխատանքի: Հաստատուն և համարձակ քայլերի համար անհրաժեշտ են լայն կուրծք, հաստ, ոտկոտ և ուղիղ դրուած ոտներ՝ ծնկի լայն յօդերով և մեծ ու լայն կծղակներով. վերջերը անպէտք համարուած եղներին մտացուի համար լաւ կերակրելու ժամանակ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել, որ նորա ունենան լաւ մտացու անասունի կազմուածքի վայելուչ ձև. այսպէս օրինակ, լայն դաւակի ոտը և այլն:

Եղի կատարած աշխատութեան չափը հաշուի առնելիս, սովորաբար ընդունում են, որ հորիզոնական ուղղութեամբ քաշելիս նա առանց նեղուելու տանում է մի բեռ, որ իւր սեփական մարմնի քաշին է հաւասար՝ մօտաւորապէս 25—30 փ: Իւրաքանչիւր աշխատութեան միջոցին եթէ եղը $2\frac{1}{2}$ —3 ժամ հանգստութիւն վայելէ, այն ժամանակ ամբանը կարող է օրական 10 ժամ աշխատել, դարնանը և աշնանը՝ 8 ժամ, իսկ ձմրանը՝ 7 ժամ (հաշուելով տարուայ մէջ 160—250 աշխատանքի օր): Շատերը երկիւղ կրելով եղների սաստիկ յոգնածութիւնից, աշխատեցնում են նրանց փոխ առ փոխ. բայց այդ միջոցը թանկ է նստում, որովհետեւ այդպիսի դէպքում ստիպուած կլինին թուով երկու անգամ աւելի տաւար պահել: Պէտք է ասել որ այսպիսի վարմունքը ոչ մի անհրաժեշտութիւն չի ներկայացնում, եթէ միայն, ինչպէս վերեն ասացինք, եղներին հանգստութեան որոշ ժամանակ տրուի երեկոյի և առաւօտուայ միջոցում, որպէս զի այդպիսով հեշտութեամբ թթուածին հաւաքուի կենդանու մարմնի մէջ՝ հետեւեալ օրուայ աշխատութեան ժամանակ ծախսելու համար:

Եթէ եղներն աշխատում են դուրսի կամ բեռ քաշելով, որի ծանրութիւնը նոցա մարմնից երկու անգամ աւելի է, այն ժամանակ մի րոպէում 150—170 ոտնաչափ կամ մի ժամում $2\frac{1}{2}$ —3 վերստ տարածութիւն հաղիւ անց կենան, թէպէտ երբեմն բացառիկ դէպքում այդ տարածութիւնը հասնում է մինչև 6 և նոյն իսկ 7 վերստի: Եղը կարող է մինչև անգամ շարժել աւելի մեծ ծանրութիւն, մինչև իսկ իւր կենդանի քաշից 15—20 անգամ աւելի, բայց այդպիսի ծանրութիւնը նրան ուժառայա-

է անում և նրա մարմնի կազմուածքի վրայ հիւժող, մաշող աղ-
դեցութիւն ունենում:

Իբրեւ աշխատաւոր կենդանի եղը պէտք կգայ 4—15 տարե-
կան հասակը, բայց աւելի արդիւնաբեր է նորա աշխատանքը
5—10 տարեկան հասակում:

Նզներին լծում են սայլերին լուծերի օգնութեամբ, որոնք
լինում են երկու տեսակ՝ վզի, որ շատ տարածուած է մեղա-
նում և գլխի կամ եղջիւրների, որ տարածուած է արեւմտեան
Ներսիսայում: Անպայման աւելի նպատակայարմար է վերջին
տեսակը:

Գետրգ Ղազարեան

